

СІЛЬСЬКА ШКОЛА УКРАЇНИ в 1950-х – середині 1960-х рр.: РЕАЛІЇ СТАНУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Розглянуто матеріально-технічну базу сільських шкіл, особливості організації в них навчального процесу, умови, в яких сільські діти набували знань, якісний і кількісний склад викладацького контингенту педагогічних колективів сільських шкіл.

Ключові слова: українське село, освіта, сільська школа.

Рассмотрено материально-техническую базу сельских школ, особенности организации в них учебного процесса, условия, в которых сельские дети получали знания, количественный и качественный состав преподавательских коллективов сельских школ.

Ключевые слова: украинское село, образование, сельская школа.

It is examined the state of economic and technical base of rural school, the peculiarities of organization the studying process in its, conditions in which rural children had been getting the knowledge? The quality and numerical structure of the country school staff.

Key words: Ukrainian village, education, village school.

Аграрна проблематика займає важливе місце у вітчизняній історичній науці. В останній період предметом уваги науковців став соціальний вимір села у всіх його проявах. Досліджуються соціально-демографічні [12], соціально-культурні [20] зміни на селі, соціально-побутовий та культурний його стан [10]. Певне місце знайшли й питання розвитку сільської школи та її роботи [9; 11]. Проте, в них, як правило, акцент робиться на кількісних характеристиках проблем, що вивчаються, тож залишаються не висвітленими такі аспекти, як якісний склад викладацького персоналу шкіл, умови навчання сільських дітей як удома, так і в школі, умови отримання ними знань тощо. Тож запропоноване повідомлення, є спробою, до певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину.

Сільські школи за всіма своїми показниками (будівлі, приміщення, матеріально-технічна та навчальна база, рівень організації навчального процесу, якісний склад педагогічного персоналу) не йшли ні в яке порівняння з міськими. На відміну від міста, наприклад, на селі існувала градація шкіл за рівнем надаваної освіти: початкові, семи-

річкі (з початку 1960-х років – восьмирічки), десятирічки. Більшість становили початкові школи, мінімум – десятирічки. Наприклад, у 1958/1959 навчальному році у Щорському районі Дніпропетровської області з 65 шкіл 36 були початкові, 14 – семирічки і 6 – десятирічки [3, арк. 84]. У Апостолівському районі тієї ж області у 1963 р. було 120 навчальних закладів, з яких 64 – початкові, 32 – восьмирічки і 24 – десятирічки [7, арк. 2-4]. З навчальними шкільними закладами, як і з дошкільними село мало серйозні проблеми. Далеко не кожен колгосп, а їх господарства склалися з двох-чотирьох сіл, мав навіть початкову школу, тому навіть семирічні дітки мусили діставатися до неї за декілька кілометрів. У середині 1950-х років, наприклад, така школа припадала в середньому на 3,6 сіл республіки [11, с. 122]. Більшість їх розташовувалися у непристосованих, часто аварійних приміщеннях, з пічним опаленням, часто без електроосвітлення. У них, за рідкісними виключеннями, було 1-2 класні кімнати, де відбувалося навчання часто навіть учнів двох класів одночасно. Непоодинокими були випадки, коли школи розміщувалися у приміщеннях, так би

мовити, подвійного призначення. Наприклад, навіть у 1965 р. Озерівська початкова школа Апостолівського району, що на Дніпропетровщині, розміщувалася в одній будівлі з колгоспним клубом [8, с. 20].

Заняття в школах відбувалися у дві зміни. Матеріальна база їх була вкрай низька. Не вистачало найнеобхіднішого. Часто одна дошка припадала на два класи. Як правило у школі був лише один учитель, який виконував водночас обов'язки завідуючого початковою школою, вчителя і завідуючого шкільною бібліотекою. Через відсутність необхідної кількості приміщень, потрібних для забезпечення навчального процесу, наочний матеріал, книжкова бібліотека часто утримувалися вчителями у себе вдома.

В аналогічному стані знаходилися і семи- та восьмирічки. У них перманентно не вистачало навчальних приміщень, що визначало необхідність навчання у дві, а то й у три зміни. До того ж вони розміщувалися у декількох приміщеннях, часто на відстані декількох кілометрів одне від одного. Нерідкими були випадки, коли шкільні приміщення взагалі були розташовані в різних селах. Так восьмирічка села Преображенка Щорського району Дніпропетровської області мала три приміщення, що знаходилися одне від одного на відстані 2-3 км. Восьмирічка села Терновате цього ж району мала чотири приміщення, два з яких знаходилися у цьому населеному пункті, і там навчалися учні 1-4 класів, а два – в сусідньому, за 3 км, де навчалися учні 5-8 класів [5, арк. 22]. Матеріально-технічна база цього рівня шкіл мала бажати кращого. Так, вони були вкрай недостатньо забезпечені наочним приладдям, не мали виробничих майстерень, а розміщувалися переважно у спорудах з глини і лампачу, пристосованих для проведення навчального процесу, а то й взагалі таких, що знаходилися в аварійному стані. На грудень 1961 р. 7 % їх взагалі підлягали знесенню, а на середину 1960-х років – ще стільки ж [16, арк. 122].

Через брак приміщень школи часто не могли відкривати останні, – сьомий та восьмий класи. І тому вони, хоч і вважалися семи- та восьмирічками, проте ці класи мали в інших школах, що знаходилися в

населених пунктах за декілька кілометрів. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області у 1960 році таких шкіл було 25 % [3, арк. 41].

Восьмирічки об'єднували кущі початкових шкіл, розташованих від них у радіусі від 6 до 15 км [11, с. 122]. У них для цього мали існувати гуртожитки, в яких перебували під час навчання учні з віддалених сіл. Проте у більшості випадків при цих школах гуртожитків не було. Тому батьки мусили винаймати у місцевих мешканців ліжко для своїх дітей. Частина батьків таких можливостей не мала. Тому питання продовження навчання для них і їхніх дітей нерідко перетворювалося на дуже серйозну проблему. Адже підвезення дітей до школи було обмеженим і нерегулярним або й взагалі відсутнє. Це призводило до масових пропусків занять, що, у свою чергу, вело до зниження успішності, якості навчання, зростання другорічництва і значного відсіву учнів.

Діти з ближче розташованих до школи сіл мусили ходити на навчання пішки у будь-яку погоду. Часто – навпростець. У пори року, коли рано темніло чи пізно світало, нерідко траплялися випадки, коли вони збивалися зі шляху до школи або при поверненні додому. Звичайно, на дорогу до школи і назад витрачалось багато часу, через що на підготовку до занять його залишалося обмаль. До того ж доводилося готуватися у дуже непростих умовах, адже більшість сіл не мали електропостачання, тому використовувалися каганець чи гасова лампа.

Для отримання повної середньої освіти існували десятирічки. Проте ситуація з ними була ще гіршою, адже їх було зовсім мало. Вони обслуговували кущі семи- і восьмирічок, розташованих у радіусі від 15 км і більше. Залежно від кількості навчальних закладів цього рівня на район. Наприклад, у 1956-1957 навчальному році у чотирьох районах республіки було лише по одній повній середній школі, у 54 – по дві, у 122 – по три і в 164 – по чотири [11, с. 130]. Відкривати гуртожитки та створювати більш-менш прийнятні умови для дітей віддалених сіл у керівництва відповідних освітянських структур можливості не мало. Практично на район існував один інтернат, в якому учні жили і навчалися.

Гуртожитків також було обмаль. Та й умови проживання у них були досить непростими. Часто вони відкривалися на базі винайнятих у людей приміщень. Учні там знаходилися практично на самообслуговуванні та самозабезпеченні, харчуючись за рахунок продуктів, що давали їм на тиждень батьки. Наприклад, у селі Дмитрівка Павлоградського району Дніпропетровської області гуртожиток був розташований у приватному будинку, в якому одну кімнату займала сім'я колгоспниці, а дві інші були відведені школярам: одна для дівчаток, одна для хлопців. Мешкало в кожній з них по 6-8 чол. Харчувалися діти привезеним з дому. *«Перші три дні було непогано, а потім асортимент продуктів катастрофічно звужувався до хліба з цибулею і варення, на яке вже дивитися не хотілося»* [20, с. 17], – згадувала колишня мешканка цього гуртожитку, а нині професор Дніпропетровського гірничого університету Г. К. Швидько. Через такі умови життя учні знаходилися у гуртожитку практично лише п'ять місяців, тобто протягом найбільш несприятливого осінньо-зимового періоду. А з настанням тепла та у вересні й жовтні намагалися за будь-яких умов проживати удома.

Додатковим ускладнюючим фактором для набуття освіти сільськими дітьми було обов'язкове залучення їх до робіт у господарствах. Всі школярі від четвертого до десятого класу щорічно працювали у колгоспах весь вересень, часто й жовтень. Траплялися випадки використання їх у сільгоспроботах і в листопаді. Учні працювали на збиранні овочів, фруктів, виламуванні кукурудзи, копанні картоплі, буряків, перебиранні й очищенні сільськогосподарської продукції і закладанні її на зберігання. Часто роботи відбувалися під дощем, снігом, при іншій несприятливій погоді. Адже виконання плану, встановленого господарству, не можна було перенести на інший час. За таких умов дітям доводилося весь час бути на ногах, руки були мокрі, червоні від холоду, ноги мокрі. Навесні ж дітей залучали до проривання буряків, сапання кукурудзи, соняшника, до інших сільськогосподарських робіт, що проводилися в цей період. При цьому не бралось до уваги наближення екзаменів,

навіть, якщо це були випускні – для десятикласників [20, с. 27-28]. Одночасно з сільськогосподарськими роботами учні залучалися ще й до ремонту своїх шкіл.

Система використання у такий спосіб сільських учнів, їхнього навчального часу серйозно позначалася на якості їхніх знань і, по суті, робила сільських дітей менш конкурентоспроможними на вступних іспитах до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, порівняно з міськими, які постійно упродовж усього часу перебування в школі, відповідно до термінів, визначених для цього, засвоювали навчальний матеріал.

Важливим фактором, що також серйозно впливав на рівень знань учнів сільських шкіл, виступав і недостатньо високий рівень викладання. Він залежав від якісного складу викладацького персоналу. Попри те, що значну частку педагогічних колективів становили вчителі з солідним педагогічним стажем, досвідчені фахівці, що любили свою роботу і добре володіли професією, високим у їх складі був відсоток осіб без належного фаху і тим більше, без належного рівня освіти. Так навіть у 1965 р. у республіці в цілому з 473 166 вчителів 87 %, або 409 116 осіб, мали неповну і повну загальну середню освіту [17, арк. 45]. Проте більшість останніх концентрувалося у сільській місцевості. Наприклад, у 1955-1956 навчальному році 20 % вчителів сільських шкіл не мали вищої освіти, а серед тих, хто викладав у 5-7 класах українську та російську мову і літературу, математику, фізику вони становили 30 %. Серед учителів німецької мови їх було аж 64 %. Серед тих, хто викладав німецьку у восьмих-десятих класах 25 % не мали навіть середньої педагогічної освіти [19, арк. 14]. Через недостатню кількість фахівців райвно залучали працювати вчителями випускниць десятих класів сільських шкіл, 17-ти – 18-тилітніх дівчаток, які самі не досить добре володіли предметом, починали викладати його, а нерідко навіть і декілька. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області вони працювали вчителями англійської та німецької мови, математики, географії, вчителями початкових класів [6, арк. 5]. Результати такої ситуації позначалися на

рівні знань дітей. Неодноразові перевірки навіть районними, тобто більш лояльними, освітніми органами свідчили, що він помітно відставав від потреб.

Додаткових турбот додавали батькам і умови перебування у навчальних закладах дітей. У першу чергу, умови харчування. У сільських школах, на відміну від міських, це була серйозна проблема. В них не було практично ні буфетів, ні їдалень. Колгоспи, на територіях яких були школи, не завжди організовували харчування дітей. Навіть учні перших-четвертих класів у вкрай обмеженій кількості отримували молоко. У більшості колгоспів керівництво їм просто відмовляло в цьому. У більшості восьмирічок і десятирічок їдальні були відсутні. У тих же, що існували, асортимент страв був дуже обмежений і неякісний. У 1957 р. у сільських середніх школах республіки було лише 166 їдалень та 4 882 буфети, в яких продавалися цукерки, пончики, пряники та бутерброди [14, арк. 14], проте, їхня якість часто була предметом стурбованості перевіряючих освітянських структур. Наприклад, у Преображенській восьмирічній школі Щорського району Дніпропетровської області на момент перевірки у 1965 р. продавалися «лише несвіжі пряники» [4, арк. 14].

Досить обмеженими на селі були можливості для розвитку здібностей дітей, їх духовних потреб. Наприклад, якщо у містах були палаци піонерів, станції юних техніків, юних натуралістів, планеристів, то в сільській місцевості існували, у кращому разі, будинки піонерів. Та й то вони розташовувалися лише у районних центрах і до того ж працювали найчастіше лише «на папері». Як правило це були невеликі приміщення і мали вони досить обмежені можливості для реалізації якихось інтересів школярів. Наприклад, у селищі міського типу Щорськ Дніпропетровської області, яке до 1963 р. було районним центром, за звітами районного відділення освіти, існував будинок піонерів. Про те, що являв собою цей будинок і які були в нього можливості, свідчать дані звітів райвно. Загальна площа цього вогнища позашкільного дитячого виховання становила 17,5 м² і в ньому було лише одне піаніно та одна ігротека. На базі цього будинку функціонувало 10 гуртків, які

об'єднували 165 учнів [2, арк. 1]. Фактично, при таких умовах духовного розвитку, сільським дітям залишалося займатися найбільш доступним: грати у футбол, карти, рибалити чи читати книжки.

Хоча з останнім також були досить серйозні проблеми. Досить складно було придбати на селі нову, цікаву або просто потрібну книжку. У 1957 р. книжкові магазини були передані з відання Міністерства культури, через неспроможність того приділяти цьому напрямку роботи в сільській місцевості належної уваги, Укоопспілці. Таких торгових точок на той момент виявилось лише 581 крамниця і 31 кіоск на всю республіку, і вони були у дуже неприглядному стані. Більше 140 розміщувалося у примітивних приміщеннях, непридатних для книжкової торгівлі, ще 56 потребували негайного капітального ремонту, а половина взагалі не мала підсобних складських приміщень [16, арк. 122]. Після передачі споживспілкам цього виду магазинів вони не покращили свою роботу. Література з баз завозилася рідко. Торгові підприємства споживчої кооперації були розташовані у містах, тож продавали там літературу за рахунок сільських фондів. В результаті сільські книжкові магазини та бібліотеки отримували не нову художню і навчальну літературу, а застарілу. Більше того, навіть замовити та передплатити книжкові видання чи іншу потрібну літературу сільські жителі не мали можливості, тому що ліміти для села розподілялися на рівні районного (у кращому разі) та обласного центрів. Сільське ж населення могло купити лише ті книжки, які йому пропонувала торгівля, тобто забезпечувалося за залишковим принципом.

Більше того, через незадовільний стан і непристосованість для продажу книжкової продукції сільські магазини даного типу просто закривалися і торгівля книжками припинялася. Нові ж відкривалися в обмеженій кількості. Так, у 1964 р. тільки у Харківській облспоживспілці припинили торгівлю книжками 87 пунктів [15, арк. 4]. А за період з 1959 по 1964 рік у Запорізькій області у сільській місцевості їх було відкрито лише 7, у Херсонській – 6, у Хмельницькій – 3 [15, арк. 42]. Практично на 1965 р.

книжкові магазини були лише у райцентрах і порівняно в незначній кількості великих сіл. Як результат у сільській місцевості один такий магазин припадав у середньому на 16,9 тис. чоловік, хоча в цілому ряді областей цей показник був значно гірший. Наприклад, у Черкаській області одна книжкова крамниця припадала на 23,8 тис. чоловік, у Київській – на 24,9 тис. [15, арк. 42]. Такий стан мережі книжкових магазинів, торгівлі літературною продукцією ніяк не задовольняв потреби як школярів, так і батьків багатьох з них.

Додавала прикрасі багатьом батькам і нерівність у можливостях в оздоровленні своїх дітей, відпочинку їх у піонерських таборах, про які селяни знали лише з фільмів, преси, радіо та телебачення. У той час, як для жителів міста було нормою брати своїм дітям путівки кожного року і не один раз на літо, до того – у різноманітні табори: розташовані у лісовій місцевості, на річці чи на морському узбережжі, працівники колгоспів і радгоспів, яку б посаду вони не обіймали, таких можливостей не мали за визначенням. Перебування улітку у справжньому піонерському таборі для сільської дитини було чимось з області фантастики. Лише одиниці могли мати таку нагоду. Наприклад, за даними звітів про стан оздоровлення дітей Щорського району Дніпропетровської області за період з 1955 по 1963 рр. було виявлено, що воно лише планувало направити своїх учнів до республіканського табору «Алые паруса», та й то в кількості лише двох чоловік [4, арк. 4].

Все, що робилося сільськими освітянськими органами у плані оздоровлення і відпочинку дітей, носило формальний характер. На початку літа районними органами склалися плани щодо кількості та форми оздоровлення дітей, вказувалися місця, на базі яких воно мало здійснюватися. Це були школи, інтернати, дитячі будинки та садки тощо. Яскравим прикладом такої організації літнього відпочинку для дітей села може слугувати ситуація у Щорському районі. У 1955 р. там планувалося оздоровити 264 школяра. З них 74 – у дитячому районному будинку, 100 – у піонерському таборі, який збиралися

упродовж літа організувати у райцентрі, 90 – у міжколгоспному таборі в одному з сіл району. У 1960 р. у планах уже було оздоровити 4 300 дітей: у районному піонерському таборі, який ще тільки збиралися організувати в одному з сіл району, – 150 учнів, у піонерському таборі на базі дитячого будинку – 140, у дитячому садку – 50, у дитячих яслах – 70, у трьох міжколгоспних піонерських таборах, що мали організуватися влітку при школах – 330, у піонерському таборі без харчування (виділено тут і нижче нами – *О.Н.*) – 100, у колгоспах – 3 200 [7, арк. 21]. Тобто це свідчило, що лише мізерна частина сільських дітей влітку мала організований відпочинок. Для більшості ж він мав формальний характер, на відміну від міських дітей, які мали для цього широкі можливості.

Більше того, далеко не всі діти з запланованої кількості мали можливість скористатися навіть такого рівня організованим літнім відпочинком, який їм пропонувався районними освітянськими органами, через завищені для певної частини їхніх батьків ціни на путівки. Навіть у цьому питанні село знаходилося у нерівноправному становищі, порівняно з містом. Батьки сільських школярів мусили платити за їх перебування у таборі значно більшу суму, ніж батьки міських. За останніх, на відміну від селян, основну частину вартості путівки – до 90 % – сплачували профспілкові організації підприємств, на яких вони працювали. Так, міським жителям путівка до піонерського табору коштувала 10-12 крб, що приблизно у сучасному грошовому еквіваленті дорівнює 80-90 грн, а мешканцю села, який відправляв свою дитину за декілька кілометрів від дому, – 42 крб 35 коп. [7, арк. 21], або приблизно 339 грн. Тож багатьом сільським дітям залишалося одне – працювати у колгоспі, заробляючи трудовні.

Таким чином низька матеріально-технічна і навчальна база сільських шкіл, непрості умови їх функціонування, складнощі в організації навчально-виховного процесу, хронічні проблеми з якісним складом педагогічних колективів, непрості умови отримання сільськими учнями знань, обмежені можливості у забезпеченні їхніх духовних потреб, оздоровленні, серйозно позначалися

на рівні і якості знань школярів, на задоволенні їхніх духовних і фізичних потреб, робили менш конкурентоспроможними порівняно з учнями міських шкіл при вступі до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Така ситуація з сільською освітою була тією реалією повсякденного буття села 1950-х – середини

1960-х років, яка викликала стурбованість багатьох батьків за майбутнє своїх дітей, за спроможність їх набути бажану професію і, зрештою, зайняти гідне місце у житті. Для певної частини працівників вона була чинником, який саме заради кращих перспектив для своїх дітей спонукав їх полишати село.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вылцан М. Н. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958) / М. Н. Вылцан. – М. : Мысль, 1969.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. 4960, оп. 1, спр. 110.
3. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 113.
4. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 114.
5. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 115.
6. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 214.
7. ДАДО, ф. 6031, оп. 1, спр. 82.
8. ДАДО, ф. 6031, оп. 1, спр. 8.
9. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д., 2001.
10. Рибак В. І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1922-1991 / В. І. Рибак. – К-П., 2000.
11. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
12. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959-1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 296, оп. 8, спр. 2451.
14. ЦДАВОВУ, ф. 296, оп. 8, спр. 1296.
15. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 145.
16. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 4535.
17. ЦДАВОВУ, ф. 1, оп. 22, спр. 13.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 30, спр. 828.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 31, спр. 586.
20. Чишко В. С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України / В. С. Чишко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 2. – С. 164-177.
21. Швидько Г. К. Минуле у променах пам'яті / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 2004.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**